

Василь Балушок

**Сексуальна символіка
домінування-підпорядкування,
активу-пасиву в Радянській Армії**

Позастатутні відносини в армії, хоч і не часто, але вже ставали предметом етнографічно-антропологічних досліджень науковців, зокрема пострадянського простору [Балушок 1996, Банников 2002]. Перші публікації на означену тему показали перспективність таких студій. Пропонована стаття написана на основі власних спостережень під час служби в Радянській Армії у 1972–1974 рр. У ній я хочу зупинитися лише на одному аспекті цієї широкої теми, а саме на формі, в якій виступали відносини домінування-підкорення в армійському середовищі, яке відносять до екстремальних. Річ у тім, що ці відносини набирали вигляду міжстатевих стосунків, і це знаходило вираження, найперше, у відповідному поділі праці, а крім того в специфічній термінології.

Усі види робіт, що виконувалися військовослужбовцями поза рамками їх військової спеціальності (наведення порядку в житлових приміщеннях і на прилеглих територіях, наряд по кухні, приведення в порядок техніки та інше), поділялися на ритуально почесні й ритуально низькі чи ганебні. Залишаючи поза розглядом проблему різних форм особистої й колективної залежності молодих солдатів від “стариків” та експлуатації останніми перших, зазначу, що ритуально почесні роботи виконувалися тими, хто прослужив більше, ритуально ж низькі виконували ті, хто прослужив менше.

У випадку, коли ці роботи розподілялися між офіцерами й військовослужбовцями строкової служби, в більшості випадків ритуально чисті роботи виконували перші, а принизливі заняття випадали на долю других. (Правда, в тих родах військ, де освітній рівень офіцерів і солдатів та сержантів був високим, це правило виступало не так яскраво, і навіть дехто з офіцерів його не дотримувався. Так було, наприклад, у мобільних ракетних військах протиповітряної оборони, зокрема в обслугах радіолокаційних станцій, де довелося служити й мені). Найцікавішим же є те, що ритуально принизливими видами робіт виступали фактично традиційні жіночі заняття: миття підлоги й посуду, прибирання кухонного стола, прання і т. п., які, проте, в армії доводилося виконувати чоловікам. Так, при наведенні порядку в казармі днювальними, підмітали ті, хто більше прослужив, мили підлогу обов'язково молодші. Наприклад, підмітав *помазок (фазан)*¹ (той, хто прослужив рік), а мив підлогу *молодой (птенець, скворець)* (прослужив півроку) чи *салага* (військовослужбовець першого півроку служби). Коли ж на ці роботи потрапляв *старик* (хто прослужив півтора роки), то він лише підмітав, але в жодному випадку не міг дозволити собі мити підлогу. Бували випадки, що молодих чи помазків (фазанів) не було, і офіцер примушував мити підлогу старика. Як правило, той відмовлявся, хоч це й тягло за собою дисциплінарне покарання. Навіть офіцери високого рангу (посади і звання) примусити мити підлогу з числа стариків могли лише слабака, *крепкий* же старик такого ніколи не дозволяв собі. Якщо в наряді по батареї (роті – в неартилерійських військах) днювальними були одні старики, а черговим сержант з числа молодих, який тільки-но прибув з *учебки* (школи сержантів), прослуживши лише півроку, він для миття підлоги залучав молодих чи салаг свого підрозділу, хоч ті й не перебували на той час у наряді. Відомі випадки, коли такий сержант нікого з молодих не міг знайти, оскільки всі вони виконували якісь інші роботи, і тоді підлогу доводилося мити йому самому, хоч за статутом він не повинен цього робити. Тому офіцери в більшості випадків враховували цей момент і відправляли на прибирання та в наряд по батареї солдат, які прослужили різні терміни, щоб ті розподіляли між собою роботи у відповідності зі своїм неформальним статутом. Цього правила свято дотримувалися, навіть коли підмітання передбачало більший обсяг роботи і було набагато важчим за миття.

Аналогічним був поділ праці і в наряді по кухні. В посудомийку йшли виключно молоді й салаги (слід визнати, що там і була найважча робота). Старики у наряді по кухні працювали в овоче-

різці та у залі для прийому їжі. Але для миття підлоги і столів у залі та овочевому цеху (в кінці наряду, коли на кухню заступав інший підрозділ) вони використовували молодих та салажат, яких їм відряджали сержанти. Це вважалося нормальним. Столи, які під час сніданку, обіду та вечері прибирали самі солдати, що за ними їли, а черговий по залу тільки наглядав за цим, чистили й витирали теж молоді, вони ж роздавали їжу за столом. Старики лише ділили масло й цукор, які, разом з білим хлібом, становили *пайку* солдата, що їй той обов'язково мав *схавать*, і до якої не входили борщ, каша та чорний хліб. У частинах і підрозділах, де старослужбовці особливо *стариювали*, вони, як правило, забирали собі при поділі пайки більшу частину масла й цукру.

Старики ж, які відслужили останні півроку своєї служби, після виходу наказу міністра оборони про звільнення в запас перетворювалися на *дембелей*, *дедов*. З цього моменту вони взагалі не робили ніякої роботи до самої демобілізації (цей період міг тривати до кількох місяців). Виняток становила лише їх військова спеціальність, та й то тільки в тому разі, коли ще не були підготовлені молодші військовослужбовці, що мали їх замінити. Вони також могли ходити в наряд у караул, оскільки він, як типово чоловіче заняття, вважався дуже почесним, зокрема в бойових частинах, що, на відміну від різних окремих підрозділів і частин, несли справжню службу зі ввіреною їм зброєю й технікою. Але в караулі прибирали приміщення теж за вищевказаним принципом. За цим же принципом розподіляли там і роботи, пов'язані з харчуванням: по їжу до харчоблоку ходили помазки, а коли їх не було, то старики (причому й у тих випадках, коли нести термоси з їжею було далеко, а також у мороз і дощ), мили ж посуд та стіл, а також прибирали приміщення під час зміни наряду молоді.

Сержанти-дембелі, на відміну від рядових свого призову, в наряди по частині і по харчоблоку ходили й після виходу наказу міністра оборони (хоч їх теж намагалися не дуже цим обтяжувати). Причиною було те, що вони виконували лише службу чергових по батареї та по кухні, тобто виступали старшими, начальниками. А це, звичайно, теж було почесним.

Старики також намагалися використовувати працю молодих і салаг для прання форми та щоденного підшивання комірців (теж, як бачимо, жіноча робота). До цих робіт помазків (фазанів) уже не залучали, зважаючи на прослужений ними рік. Інколи бувало, що й помазки (фазани) починали старикувати: вшивали по фігурі форму, підкорочували шинель і гімнастерку, робили "гармошку" на чоботях, вигинали бляху на ремені й спилювали на ній кути і т. п. (Саме ці, як і деякі інші, ознаки символізували старослужбовців.

Офіцери з ними намагалися боротися, але без великого успіху [Балушок 1996: 32–33]). В такому разі вони теж залучали салажат і молодих до прання форми й підшивання комірців. Але це бувало рідко, лише у випадках, коли стариків було мало, і вони з якоїсь причини не виконували свою роль вищого рангу в існуючій неформальній ієрархії. Як правило ж, у таких випадках старики швидко ставили помазка, що надумав старикувати, на місце. Разом з тим, виконання вказаних робіт, пов'язаних з особистою гігієною і охайністю, молодими солдатами замість старослужбовців знову ж дістало поширення – найбільше в окремих підрозділах і частинах, які не несли справжньої служби зі складною зброєю й технікою, а лише забезпечували її несення бойовими частинами. Наприклад, такі порядки існували у моїй бригаді лише в дивізіоні заправки та у взводах управління. Ці різношерстні підрозділи складалися з обслуг станцій заправки ракет і самохідних ракетних установок, зв'язківців, шоферів, операторів РЛС командного пункту дивізіону, писарів, кухарів, хліборізів, каптьорщиків, свинарів, опалювачів і т. п. В батареях же, де солдати й сержанти обслуговували складну техніку, що має сильну руйнівну дію (РЛС наведення ракет та пускові ракетні установки), і де складність виконання поставлених завдань виховували відповідальність та необхідне почуття ліктя, брутальних форм експлуатації стариками молодих не було, й комірці підшивали та прали форму самі старослужбовці.

Особливо яскраво відносини *домінування-підлеглості* виступали у відповідній термінології, зокрема ненормативній, яка в російській мові позначає статеві зносини. При цьому активною стороною виступав, як правило, командир, у тому числі офіцер, а також старослужбовець, а пасивною – сторона, на яку була спрямована дія (підлеглий і той, хто прослужив менше). Словесно це виглядало так, ніби *старший/сильніший* вступав у статеві стосунки з *підлеглим/слабшим*, причому проти його волі. Змістом інвектив, які старші за посадою і званням, а також за неформальним статусом спрямовували на нижчих за посадою, званням і статусом, було максимальне приниження адресатів. Це стає зрозумілим, коли звернутися до субкультури карних злочинців, у яких фактичне чи символічне згвалтування символізує *опускання* того, з ким це роблять, на самий низ їхньої соціальної драбини. А *пидори* і *вафлери*, тобто пасивні учасники орально-генітальних зносин, там вважаються ізгоями існуючої кастової системи (*чушками*) [Самолов 1991: 98–99]². При цьому, хоч дослідники відзначають, що в російській культурі інвектива спрямована у першу чергу на матір того, кого ображають (матірщина), а в англомовній куль-

турі – на самого адресата [Жельвис 1985: 308], в Радянській Армії було якраз навпаки. Це не значить, що там мало вживали класичні матюки (спрямовані на матір), просто у відносинах *домінування-підлеглості* ухил робився саме на особу підлеглого.

Слід зазначити, що офіцери, причому високого рангу, теж дуже широко користувалися вказаним вербальним кодом. Наприклад, під час перебування нашої зенітно-ракетної бригади на полігоні в Казахстані, де ми отримали нову техніку й освоювали її перед бойовими пусками ракет, до нього дуже часто вдавався наш комбриг Кієв (до речі, дуже низенький на зріст). Оскільки успіх майбутніх навчань з бойовими ракетними стрільбами на ураження повітряних цілей (радіокерованих літаків-мішеней) найбільше залежав від обслуг радіолокаційних станцій наведення ракет (СНР), то він, вишикувавши вранці бригаду (від рядових до підполковників), кричав на всю приаральську пустелю: “Я вас, ё...ые в рот расчеты СНР, в пустыню загоню и буду там вас е...ть, пока не научитесь ловить эти чёртовы цели!” Командири ж нижчого рангу вживали означену термінологію ще ширше. При цьому сфера її застосування розширювалася з опусканням униз по командирській драбині. Пам’ятаю, коли старшина дивізіону прапорщик Рибальський, там же на полігоні, забрав собі кожухи, в яких мали стояти на посту днювальні (навесні там температура вночі падає до -10, хоч удень може бути +30), то черговий – капітан Пашутін кричав на весь табір: “Кусяра³, ё...ый в рот, я тебя за эти тулупы е...ть буду до самого твоего дембеля!” (Як відомо, прапорщики, як і офіцери, не належать до військовослужбовців строкової служби. Для них “дембель”, тобто демобілізація, не є актуальним, як для строковиків, для яких він узагалі виступає подією майже есхатологічного значення. Про останнє може свідчити одна з найпоширеніших армійських приказок радянських часів: *дембель неизбежен, как крах капитализма*. І використання тут терміна “дембель” старшим за званням виступало засобом якомога більшого приниження нижчого командира, до речі, при його підлеглих).

Нижчі чини взагалі кодували ненормативними термінами для позначення статевого акту практично всі свої неформальні звернення до підлеглих, коли тим, як вони вважали, слід було дати прочухана. Пам’ятаю, в Оренбурзькій учебці сержант Редькін (який, до речі, мав середню педагогічну освіту і не вважався самодуром), коли навчав служби нас, тільки-но призваних, казав: “Воин, ко мне! Я тебя сейчас е...ть буду; хочеш так, а хочеш рачком-с” Саме таким чином оформлював свої звертання до солдатів начальник їдальні в частині, куди мене направили після

учебки, – прапорщик, прізвища якого вже не пам'ятаю, але якого всі називали Дядя Вася-динозавр (очевидно, за велетенський зріст і огрядну статуру). Наприклад, він любив підкрадатися до солдатів, які працювали в наряді у їдальні і кричати на них громовим голосом: “Синок, так пол мить, це як бабу ї...ть, коли х...й не встає. Я тебе за це січас ви...бу!” (Дядя Вася-динозавр, як і багато господарників у Радянській Армії, був українцем; російську мову він так і не освоїв). Код статевих зносин вживався й при дружніх розмовах. Наприклад, один з командирів нашої батареї, лейтенант Кокшаров, розповідав нам, як *каде* (тобто командир дивізіону – скорочено КД) робив офіцерам однієї з батареї нагінку: “Он им там ягодицы раздвинул и токо шух, шух, шух”

Чекання нагінки підлеглими теж кодувалося у відповідних виразах статевих зносин. Коли в такому випадку у них запитували, як самопочуття, ті відповідали відомою й на “гражданці” приказкою, але яка, судячи з усього, виникла у специфічному, не в останню чергу армійському, середовищі: “Как в Дании: кого-то е...ут, а мы в ожидании” Військовослужбовці ж, яким дуже часто перепало від начальства чи від старослужбовців, щоб показати свою байдужість до цього, казали: “Нас е...ут, а мы толстеем”

У вказаних термінах статевих зносин кодувалися й інші взаємини між військовослужбовцями, зокрема, строкової служби, передбачаючи знову ж приниження супротивної сторони, представивши її пасивним, а себе активним партнером зносин. Так, коли після відбою в казармі не залишалося офіцерів, і солдати починали проголошувати традиційні армійські побажання доброї ночі (як правило, старикам), наприклад, *дембель стал на день короче, старикам спокойной ночи* тощо, обов'язково хтось із старослужбовців гукав: “Старики!” На цей заклик ті хором відповідали: “Мы!” Після чого перший знову вигукував: “День прошёл!” Старики ж у відповідь дружно вигукували: “Х...й с ним!” Представивши таким чином ще один день “захисту соціалістичної вітчизни”, що минув, пасивним сексуальним партнером, а себе, відповідно, активним і самоствердившись у такий спосіб⁴, переходили до ближчої конкретики.

У спальному приміщенні казарми полку (пізніше переформованого на бригаду) протиповітряної оборони в м. Єйськ на Кубані, де мені довелося служити, розташовувався цілий дивізіон. У нашому дивізіоні традиційно існувало суперництво між першою (моєю) батареєю і взводом управління. Уособленням його виступали найстарші сержанти – замкомвзводи, якими в часи моєї армійської “молодості” були Рабійчук та Погрібний (переважна більшість сержантського складу була, як тоді велося, з українців), що після

від'їзду офіцерів додому залишалися найвищими начальниками. Першою починала наша батарея. Один з *корифанів* (цим блатним терміном позначалися друзі) чи підлабузників Рабійчука вигукував: "Рабійчуку шо⁵?" Вся батарея дружно відповідала: "Дембель!" Далі той же заводій викрикував: "Погребному шо?" І всі підлеглі Рабійчука, як один, горлали у відповідь: "Х...й!" Щоб відстояти честь свого командира, а, головне, в його особі свою власну, хтось із взводу управління кричав у відповідь: "Погребному шо?". Після цього взвод управління відповідав: "Дембель!" Уся ж наша батарея в той же самий час ревла: "Х...й!" А оскільки батарея переважала взвод управління за кількістю військовослужбовців десь утричі, то їхнє "дембель" тонуло в нашому "х...й" Далі "оратор" зі взводу управління вигукував: "Рабійчуку шо?" На це особовий склад взводу управління відповідав: "Х...й!", а наша батарея: "Дембель!" І звичайно ж батарея знову перекрикувала "управлінців"

Після цього розставлялися крапки у відносинах між неформальними рангами-призовами. Робили це, як правило, помазки, як проміжна ланка між стариками і молодими (останніх у даному випадку об'єднували з салагами⁶). Робилося це в аналогічній спосіб. На запитання одного з помазків: "Старикам шо?" його однопризовники відповідали: "Дембель!" Коли ж він запитував: "Молодым шо?" викрикували: "Х...й!" Тобто стариків представляли як активного сексуального партнера, молодих же (з якими об'єднували й салаг) – як партнера пасивного. Помазки, що в даному разі виконували роль свого роду трикстерів, таким чином опинялися ближче до стариків, інтереси яких представляли.

Код сексуальних зносин служив і для вираження інших взаємостосунків. Наприклад, власні права в армії було прийнято обґрунтовувати терміном "*положено*". Походив він від відповідних формулювань статуту, де було детально вписано, що і скільки кому з військовослужбовців "*положено*" У нестатутних же стосунках цим терміном обґрунтовувалися всі домагання й претензії строковиків. Але у випадках, коли ним користувалися молоді чи помазки і їх претензії суперечили інтересам стариків, ті відповідали: "На твоє *положено* мой х...й *наложено*" Часто цим виразом користувалися й сержанти, окреслюючи коло можливостей підлеглого стосовно своїх прав. Тобто, як бачимо, тут теж проглядає позиція активного й пасивного сексуального партнера. Приблизно той же зміст вкладали і у традиційну відповідь на інші домагання того, хто знаходиться нижче на неформальній чи й формальній драбині армійської системи. Відповідали коротко, але ясно: "Х...й тебе в рот" чи коротше: "Х...й" (а не те, чого ти домагаєшся). Цікаво, що в оренбурзькій учебці, де служило й

навчался багато місцевих татар і башкирів, вживали частенько тюркський (татарський) аналог цього виразу, який, якщо пам'ять не зраджує, звучить як *“тотушлап”* чи *“нотакум но тот”* Широко використовували також татарське слово *“сіктим”*, що означає статеві зносини.

Як бачимо, розглянута термінологія, зміст, що вкладався в неї, та відповідні стереотипи поведінки виявляють багато спільного з “зеківською” субкультурою. Разом з тим частково вони побутують і на “гражданці” Зрозуміло, що це є наслідком взаємопроникнення термінології і певних поведінкових стереотипів з одного соціального середовища в інше. Тому цікаво було б виявити, яке з середовищ породило конкретні вказані вище терміни й стереотипи поведінки. Дещо можна сказати і без спеціального дослідження. Зокрема, самі ненормативні російськомовні терміни для позначення статевого зносу запозичені з цивільного побуту росіян. Але в закритому армійському середовищі вони набули специфічної стереотипної форми вживання і вже звідти повернулися на “гражданку” в новій якості. Помітний вплив на армійську термінологію і “зеківського” середовища. Але для того, щоб розставити в цьому явищі всі крапки над “і”, потрібні широкі порівняльні дослідження на найширшому матеріалі, й до того ж не тільки в синхронії, але і в діахронії.

Балушок 1996 – Балушок В. “Вікові класи” та ініціації в армії. (Погляд етнографа на проблему нестатутних стосунків) // Розбудова держави. – 1996. – № 4.

Банников 2002 – Банников К. А. Антропология экстремальных групп. Доминантные отношения среди военнослужащих срочной службы Российской армии. – Москва, 2002.

Самойлов 1990 – Самойлов Л. Этнография лагеря // Этнографическое обозрение. – 1990. – № 1.

Жельвис 1985 – Жельвис В. И. Инвектива: опыт тематической и функциональной классификации // Этнические стереотипы поведения. – Москва–Ленинград: Наука, 1985.

¹ Терміни, якими позначали ранги неформальної ієрархії в Радянській Армії, різнилися в різних військових округах, відображуючи різні регіональні традиції. Зокрема, назви фазан та дембель побутували у Привользькому військовому окрузі, в Північнокавказькому ж окрузі замість них, відповідно, вживали терміни помазок і дед (про дембелів та дідів див. далі).

² До речі, як свідчать російські дослідники, в армії сучасної Росії теж, як і серед “зеків”, практикуються гомосексуальні стосунки між начальниками й підлеглими з метою приниження останніх [Банников 2002]. В українській армії, наскільки мені відомо, цього немає. Зате середовище наших військово-

службовців строкової служби удосконалило форми залежності молодих від стариків, причому перенісши акценти з колективної залежності, що панувала в Радянській Армії, на індивідуальні види залежності. В українській армії також розквітли різні форми меркантильної експлуатації молоді стариками та корупція на рівні не лише офіцерів, а й строковиків. Очевидно, даються взнаки різниця в ментальності і суспільних порядках (цими даними завдячую молодшому колезі – О. Власюку, якому довелося служити в армії незалежної України).

³ Кусками, кусярами називали прапорщиків та інших надстроковиків, особливо тих, хто працював господарниками (старшин підрозділів, завідуючих складами та їдальнями і т. п.).

⁴ Ця обставина чітко усвідомлювалася не так солдатами, як командуванням, і, зокрема, замполітом, який регулярно втовкмачував нам (утім, без будь-якого практичного успіху) всю ганебність такого роду висловів з боку “найсвідоміших у світі” радянських солдатів. І, таким чином, його стараннями навіть до найменш свідомих порушників статутних відносин Радянської Армії доходила суть даної акції.

⁵ Етнічне оточення, в якому розташовувалася військова частина, накладало відбиток на мову військовослужбовців. Зокрема, в Оренбурзі замість нормативного російського “что” казали поволзько-приуральське “чѐ”, на Кубані ж, де на початку 1970-х рр. панувала українська мова, це слово всі солдати й сержанти, незалежно від національності, вимовляли, як “шо”

⁶ У мобільних ракетних військах протиповітряної оборони салаг взагалі було небагато, оскільки всі оператори й механіки-водії самохідних РЛС наведення ракет і пускових установок перед прибуттям до частини обов'язково півроку навчалися в учебках – школах сержантів та школах молодших спеціалістів. Школи сержантів, до речі, мали неформальну назву школи СС, очевидно, через ту муштру пруського зразка, яка панувала в них (аббревіатура СС означає “сержантський склад”, але зміст у неї вкладали, проводячи аналогію з відомою структурою Третього рейху).